



Peluasan Bandaraya Metropolitan Jakarta dan impaknya terhadap gunatanah dan corak pekerjaan penduduk pinggiran: Kes Bandar Baru Bumi Serpong Damai

Ratnawati Yuni Suryandari¹

¹Pusat Pengajian Sosial, Pembangunan dan Persekitaran, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia

Correspondence: Ratnawati Yuni Suryandari (email: nratnawati@yahoo.com)

Abstrak

Artikel ini menghuraikan kajian mengenai peluasan bandaraya metropolitan Jakarta dan impaknya terhadap guna tanah dan corak pekerjaan penduduk asal bandar baru Bumi Serpong Damai yang dilakukan pada tahun 2004. Bandar baru BSD terletak di Kabupaten Tangerang, lebih kurang 20 km di sebelah barat bandaraya metropolitan Jakarta. Desa sampel yang dikaji ialah Lengkong Gudang, Rawabuntu dan Pagedangan, yang masing-masingnya terletak 3km, 6km dan 9km dari tempat pusat bandar baru BSD. Daripada ketiga-tiga desa tersebut diambil sampel sebanyak 10 peratus atau 256 ketua keluarga penduduk asal. Kajian mendapati bahawa: (1) sebelum wujud bandar baru BSD, kawasan kajian merupakan kawasan percampuran antara pertanian dan bukan pertanian. Bilangan petani sampingan lebih banyak berbanding dengan petani sepenuh masa. Lebih kurang 46.9 peratus penduduk asal mempunyai tanah pertanian meskipun bersifat saradiri. Mereka yang tidak mempunyai tanah pertanian ramai bekerja sebagai peniaga kecil dan buruh kasar. Lebih kurang 50 peratus penduduk asal mempunyai paras pendapatan di bawah garis kemiskinan; (2) selepas wujud bandar baru BSD, ramai penduduk asal menjual tanahnya kepada pemaju BSD mengakibatkan bilangan bukan petani meningkat menjadi 82.8 peratus; (3) Bilangan penduduk asal yang mempunyai pendapatan di bawah garis kemiskinan masih sama sahaja dengan keadaan sebelum wujud bandar baru BSD iaitu lebih kurang 50 peratus. Kertas ini merumuskan bahawa pertukaran gunatanah pertanian menjadi bandar baru BSD hanya berjaya meningkatkan taraf hidup tidak lebih 50 peratus penduduk asal berkenaan, sedangkan 50 peratus lagi masih kekal dalam kancas kemiskinan.

Katakunci: bandar baru, kemiskinan, metropolitan, pertukaran gunatanah pertanian, petani, pinggir bandar

The expansion of Jakarta metropolitan and its impact on landuse and employment pattern of the urban fringe population: The case of Bumi Serpong Damai new town

Abstract

This article describes occupational change of dwellers due to the conversion of agricultural land to a new town the Bumi Serpong Damai (BSD) at the urban fringe of Jakarta in 2004. The district of Tangerang lies about 20 km to the western part of Jakarta with the sample villages of Lengkong Gudang, Rawabuntu and Pagedangan lying 3km, 6km and 9km respectively from the central place of BSD. From the three sample villages, 10 percent or 256 of the dwellers' household heads were taken as respondents. The study found that: (1) Before BSD, the area was a mix of agriculture and non-agriculture uses. The number of part time farmers were more than that of full time farmers. About 46.9 percent of the original dwellers owned and worked their subsistence farm land. Those who did not own land worked as small traders and labourers. About 50 percent of the dwellers' income were below poverty line; (2) After BSD, most dwellers sold their land to BSD making the proportion of non-farmers jump to 82.8 percent; (3) Some 50 percent of the

original dwellers still lived below the poverty line. The paper concludes that agricultural land conversion to urban land use has managed to uplift but not more than 50 per cent of the original dwellers out of poverty.

Keywords: agricultural land conversion, farmers, metropolitan, new town, poverty, urban fringe

Pengenalan

Gunatanah pertanian pada umumnya adalah merujuk kepada penggunaan tanah untuk penanaman tanaman dan penternakan haiwan. Pertukaran (konversi) gunatanah pertanian pula adalah merujuk kepada kegiatan-kegiatan manusia untuk mengubah tanah pertanian menjadi tanah bukan-pertanian dengan tujuan-tujuan tertentu. Tanah bukan-pertanian iaitu tanah yang digunakan bukan untuk kegiatan pertanian termasuklah tanah untuk perumahan dan perkhidmatan bandar (seperti pejabat, gereja, hospital), industri (kilang, bangunan penyimpanan), perlombongan, penampungan air, pembuangan kumbahan, komunikasi dan pengangkutan (jalan, jalan keretapi, airport) dan kegiatan rekreasi (taman, sukan) (Buringh & Dudal, 1987).

Hari ini pertukaran gunatanah pertanian kepada gunatanah bukan pertanian boleh dikatakan sudah menjadi suatu fenomena, dalam ertikata ianya sudah begitu lumrah berlaku dan dilakukan di merata tempat, kawasan, negara dan rantau di dunia ini dan diterima serta diiktirafi umumnya sebagai suatu fasa yang cukup wajar dalam proses pembangunan dan pemodenan sesebuah negara dan masyarakat.

Perkembangan bandar-bandar di Jawa pada masa sekarang ini ditandai dengan proses restrukturisasi internal, sama ada secara sosio-ekonomi mahupun fizik. Salah satu ciri yang menonjol dalam proses ini adalah seperti yang ditunjukkan di kawasan Jakarta, Bogor, Tangerang dan Bekasi (*Jabotabek*), iaitu pertukaran fungsi bandaraya Jakarta daripada pusat industri pembuatan menjadi pusat kegiatan perkhidmatan, termasuk kewangan (*finance*), sementara itu kegiatan industri pembuatan berpindah ke arah pinggir bandaraya iaitu Bogor, Tangerang dan Bekasi (*Botabek*) (Firman, T. 1996). Pinggir bandar merupakan sebuah entiti yang kompleks iaitu sebagai kawasan pertanian yang mengalami percampuran yang sangat kuat dengan kegiatan industri, pengembangan perumahan dan guna tanah yang lain (Mc Gee, 1991). Kawasan ini merupakan hasil daripada sistem sosial yang berkelanjutan di dalam kawasan pinggir bandar di bandaraya-bandaraya Asia (Takeuchi 1998 *mengikut* Rustiadi 2003).

Secara fizik proses restrukturisasi ditandai dengan perubahan penggunaan tanah, sama ada di bandar utama maupun di pinggir. Kawasan pusat bandar mengalami perubahan penggunaan tanah yang sangat intensif dari kawasan tempat tinggal menjadi kawasan bisnes, pejabat, perhotelan dan sebagainya. Di lain pihak, di kawasan pinggir bandar terjadi pertukaran penggunaan tanah sangat besar daripada tanah pertanian subur kepada kawasan industri dan permukiman skel besar (bandar-bandar baru) (Firman, T. 1996)

Di Indonesia, kawasan pertanian yang sering menjadi mangsa pertukaran kepada gunatanah bukan pertanian ialah kawasan tanah sawah yang subur dengan saliran pengairan yang baik justeru kerana kawasan tersebut biasanya telah dilengkapi kemudahan jalan yang baik (Anwar & Pakpahan, 1989). Pulau Jawa merupakan kawasan yang mengalami pertukaran tanah pertanian kepada penggunaan industri dan bandar dengan kadar pertumbuhan terpesat. Dalam tempoh di antara tahun 1981 hingga 1986 dijangka bahawa pertukaran tanah sawah di Pulau Jawa lebih kurang 37,300 ha per tahun, sedangkan 16,500 ha atau 44.23 peratus mengalami konversi menjadi perumahan, industri dan infrastruktur. Dalam tempoh di antara 1983 hingga 1994 tanah sawah di pulau Jawa berkurangan menjadi 104,581 ha yang sebagian besar atau 35.58 peratus berlangsung di kawasan Pantai Utara Jawa (Kustiwan, 1997). Selari dengan pernyataan di atas, dalam kurun waktu 25 tahun (1970 – 1995) telah terjadi perubahan yang dramatis daripada sektor pertanian di dalam perekonomian Indonesia, iaitu KDNK daripada sektor pertanian dan tenaga manusia di sektor pertanian berkurangan secara nyata. Kepadatan penduduk yang tinggi di pulau Jawa dan Bali telah menyebabkan perubahan struktural dan diversifikasi daripada kegiatan pertanian berjalan sangat cepat. Menurut bancian penduduk tahun 1990, tenaga manusia yang

bekerja di sektor pertanian ialah kurang daripada 50 peratus. Antara tahun 1990 hingga 1995 jumlah tenaga manusia pertanian mula berkurangan dan pada tahun 1995 hanya 44 peratus tenaga manusia yang bekerja di sektor pertanian. Pada tahun 1995, *Survei Pertanian Antar Sensus (Supas)* melaporkan bahawa lebih daripada 50 peratus rumah tangga pedesaan di Indonesia (dan lebih kurang 64 peratus rumah tangga pedesaan di Jawa dan Bali) tidak mempunyai tanah pertanian ataupun jika mempunyai tanah hanya kurang daripada 0.25 hektar. Kenyataan ini mengakibatkan sebahagian besar rumah tangga mempunyai pendapatan sampingan daripada sumber bukan pertanian. Berdasarkan *Supas* tahun 1995 tersebut juga diketahui bahawa 46 peratus rumah tangga pedesaan mempunyai pendapatan utama daripada sektor pertanian, sedangkan di pihak lain, sebanyak 73 peratus rumah tangga pedesaan hanya menganggap sektor pertanian sebagai pekerjaan sampingan. Hal ini selari dengan pernyataan bahawa, di kawasan pedesaan jumlah tenaga manusia di sektor perniagaan dan perkhidmatan mengalami peningkatan antara tahun 1990 hingga 1995 dan berlangsung terus sampai sekarang (Booth, 2002).

Sebagai bandar metropolitan, Jakarta mengalami peningkatan bilangan penduduk yang sangat pesat. Pada tahun 1990 bilangan penduduk bandaraya Jakarta telah mencapai 8.2 juta orang dan 9.7 juta orang pada tahun 2000 (Mahadi, 2000). Pada tahun 2015, kadar pertumbuhan penduduk bandaraya Jakarta dijangka sebanyak 2.4 % dan ini akan menjadikan jumlah penduduknya seramai 13.2 juta orang. Secara nasional paras pertumbuhan mahupun kepadatan penduduk di kawasan *Jabotabek* adalah yang paling tinggi di Indonesia (Rustiadi, 2003) yang disebabkan oleh penghijrahan penduduk yang sangat tinggi dari kawasan lain ke dalam kawasan *Jabotabek* kerana tertarik oleh permukiman-permukiman baru yang dibina di kawasan *Botabek* serta kesempatan kerja yang tersedia khususnya dalam sektor industri, sedangkan bandaraya Jakarta mula mengalami perlambatan dalam kenaikan bilangan penduduk (Firman, T. 1998). Implikasi dari pertumbuhan penduduk yang tinggi ini ialah kemungkinan wujudnya kesan-kesan sosial, ekonomi, persekitaran dan keselamatan yang tidak begitu positif terhadap kawasan pinggiran Jakarta atau *Botabek* (Tjahjati, 1995). Setyobudi (2001) mengatakan bahawa dalam proses urbanisasi terdapat kekuatan hegemoni yang mendapat sokongan daripada kekuatan birokrasi, elit dan kapitalis bandar yang mencuba untuk membuat magnet yang menarik sehingga ruwang dan kawasan tersebut boleh menyerapnya.

Pengembangan kawasan untuk kegiatan industri dan perumahan di pinggir bandaraya Jakarta, iaitu di kawasan *Botabek* sememangnya telah terdapat dalam *Instruksi Presiden (Inpres)* nombor 13/1976. Polisi yang terdapat dalam *Inpres* tersebut adalah untuk mengurangi kebergantungan ekonomi dan peluang pekerjaan daripada bandaraya Jakarta. Di samping itu pengembangan kawasan *Botabek* diharapkan dapat mengurangi kepadatan penduduk di bandaraya Jakarta atau sebagai kawasan penampan (*buffer city*) dan bandar alternatif (*counter magnet city*) (Anonim, 2000).

Jika dilihat daripada potensi yang sedia ada, maka salah satu kawasan yang dapat dikembangkan sebagai pusat kegiatan ekonomi baru di kawasan *Kabupaten Tangerang* adalah Serpong yang terletak lebih kurang 20 km sebelah barat bandaraya Jakarta. Serpong sejak beberapa tahun terakhir ini sememangnya telah mengalami proses transformasi desa-bandar yang sangat pesat, seperti halnya bandar-bandar lain di pinggir bandaraya Jakarta. Hal ini disebabkan kegiatan bukan-pertanian telah berkembang di kawasan tersebut.

Beberapa konsortium yang tergabung ke dalam pemaju bandar baru Bumi Serpong Damai (BSD) pada tahun 1985 mula melaksanakan pembangunan bandar baru BSD di kawasan Serpong. Walau bagaimanapun proses pembelian tanahnya sudah bermula pada tahun 1980-an. Keluasan bandar baru BSD lebih kurang 6.000 ha, sebelumnya terdiri daripada kebun getah, kelapa sawit, ladang, sawah, perlombongan pasir dan petempatan penduduk yang terpecah luas. Kawasan ini terdiri daripada 22 desa yang tersebar di kecamatan Serpong, Legok, Pagedangan dan Cisauk.

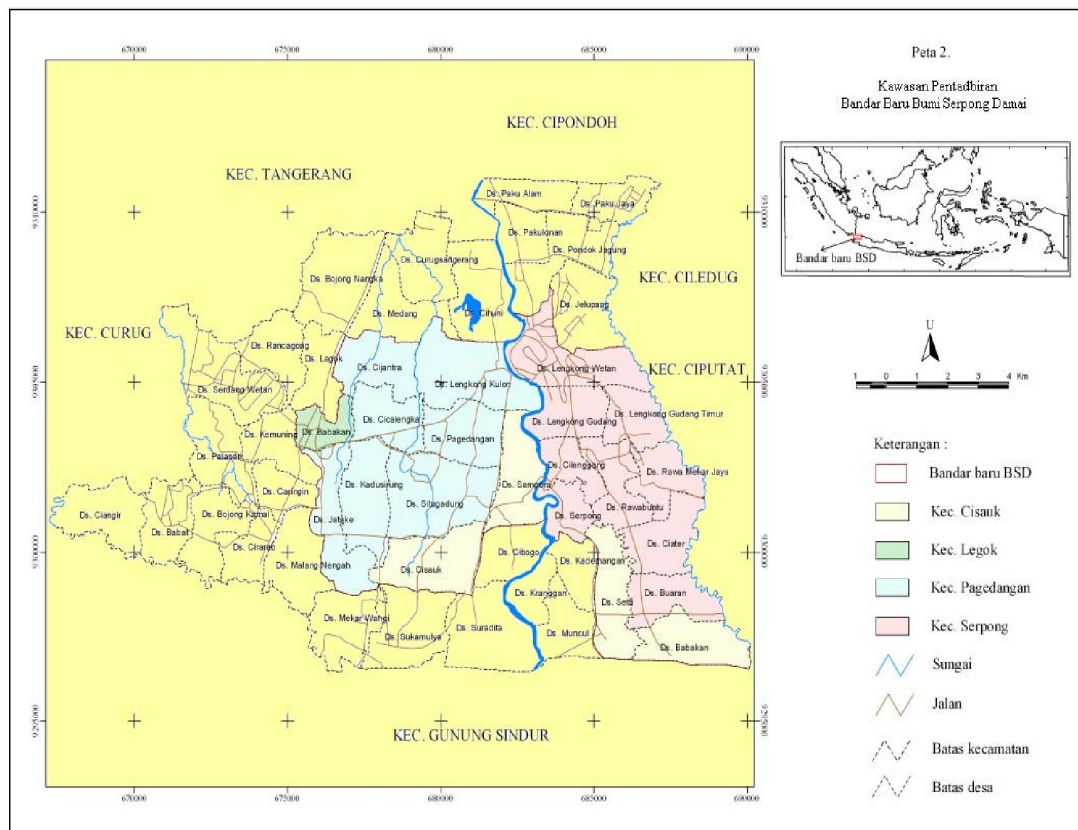
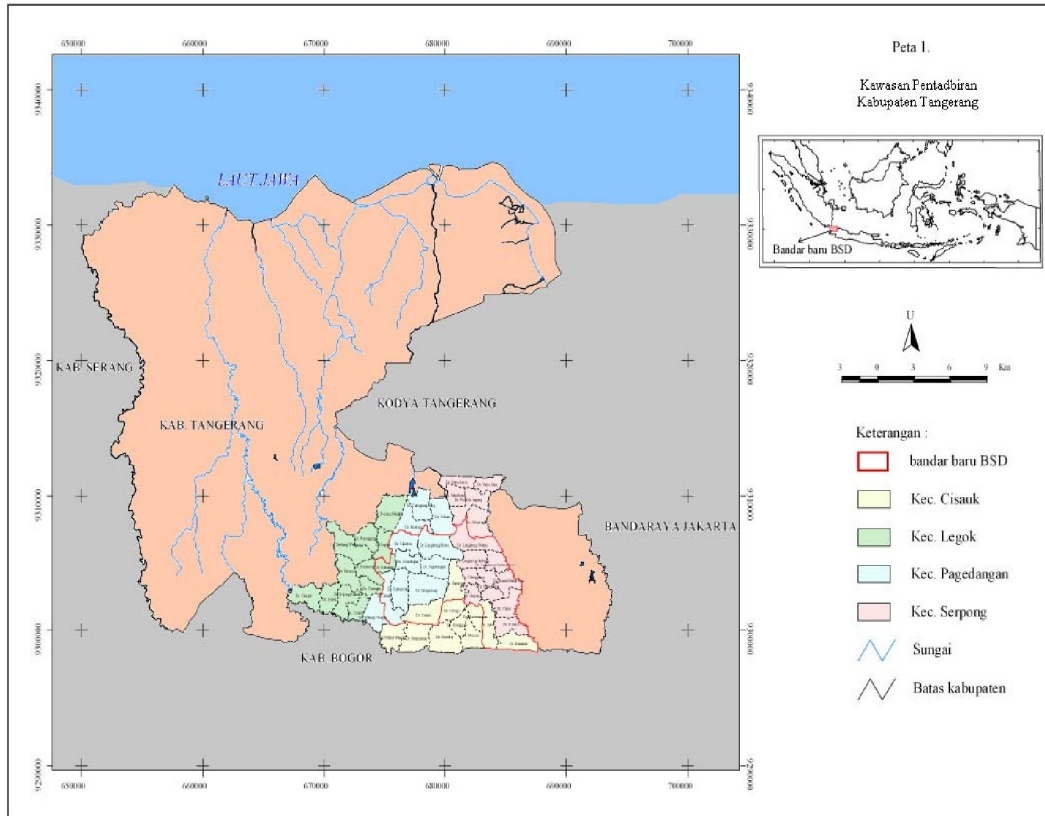
Asas daripada pembangunan bandar baru BSD iaitu Rancangan Pembangunan Lima Tahun (*Repelita*) IV tahun 1984/1985 hingga 1988/1989 dan Undang-Undang nombor 4 tahun 1992 fasal 18, iaitu tentang program pengembangan kawasan perbandaran. Termasuk dalam program ini, iaitu membina perumahan yang beratur dan bersepadu dalam kawasan bandaraya. Pembangunan bandar baru merupakan senario jangka panjang pembangunan kawasan perbandaran untuk menciptakan pusat-pusat pertumbuhan yang strategik yang dilakukan dengan pendekatan skel besar, iaitu berupa Kawasan Siap Bangun (*site and service*) (Sidin, 1994).

Pertukaran gunatanah pertanian telah berlaku di bandar baru BSD kerana pembangunan bandar baru di kawasan ini memerlukan tanah dalam jumlah besar. Selepas pertukaran gunatanah pertanian penduduk asal terbahagi dua, iaitu mereka yang masih tinggal menetap di kawasan tersebut dan mereka yang sudah berpindah keluar. Mereka yang masih tinggal menetap terdiri daripada petani sepenuh masa, petani sampingan, bekas dan bukan petani. Mereka ini tinggal di bandar baru BSD sama ada di zon timur mahupun di zon barat, sedangkan mereka yang sudah berpindah keluar berasal dari bandar baru BSD zon timur sahaja.

Selari dengan permasalahan yang diungkapkan oleh Winnick (1966 mengikut Richardson 1978) mengenai pilihan antara kemakmuran kawasan (*place prosperity*) dengan kemakmuran masyarakat (*people prosperity*), maka tujuan pembangunan bukan hanya untuk meningkatkan kemakmuran kawasan secara agregat tetapi justeru untuk meningkatkan kesejahteraan penduduk asal. Pembangunan bandar baru BSD sememangnya telah mampu meningkatkan perekonomian kawasan, namun apakah pembangunan bandar baru BSD yang berdampak kepada perubahan jenis pekerjaan penduduk asal dapat meningkatkan kesejahteraan mereka? Artikel ini bertujuan untuk mengenalpasti corak perubahan jenis pekerjaan penduduk asal akibat pertukaran gunatanah pertanian menjadi bandar baru BSD dan mengenalpasti dampak ekonomi daripada perubahan tersebut.

Data, kaedah dan kawasan kajian

Pensampelan desa dilaksanakan secara rawak berlapis berdasarkan jarak desa terhadap tempat pusat (kawasan pusat perniagaan bandar baru BSD), iaitu setiap jarak 3 km, 6 km dan 9 km dari tempat pusat dipilih satu desa sampel dengan kriteria sebagai berikut: (a) desa yang paling luas tanahnya menjadi bandar baru BSD, (b) bilangan petani yang ramai tinggal di kawasan bandar baru BSD, (c) bilangan bekas petani yang ramai tinggal di kawasan BSD. Berdasarkan kriteria tersebut, maka desa-desa sampel terpilih iaitu Lengkong Gudang, Rawabuntu dan Pagedangan yang masing-masing mempunyai jarak 3, 6 dan 9 km dari tempat pusat bandar baru BSD. Sebahagian besar kawasan Lengkong Gudang dan Rawabuntu telah bertukar menjadi bandar baru BSD, sedangkan Pagedangan meskipun termasuk dalam kawasan pengembangan bandar baru BSD tetapi belum ada satupun kawasannya yang bertukar menjadi bandar baru BSD. Populasi dalam penyelidikan ini ialah ketua keluarga penduduk asal yang masih tinggal di dalam kawasan kajian. Cabutan sampel ketua keluarga penduduk asal (responden) menggunakan kaedah pensampelan rawak. Penentuan saiz sampel iaitu 10 peratus daripada jumlah populasi di setiap desa sampel atau sebanyak 256 ketua keluarga penduduk asal. Data primer yang diperolehi ialah keadaan umum, keadaan tanah pertanian dan perubahan jenis pekerjaan penduduk asal menggunakan soalan-soalan terstruktur dan senarai semak yang seragam terdapat pada borang kaji selidik yang merujuk kepada kerja lapangan pada tahun 2004.



Keputusan dan perbincangan

Karakteristik umum penduduk asal

Penyelidikan yang telah dilakukan ke atas 256 ketua keluarga penduduk asal menunjukkan bahawa hanya terdapat dua kaum iaitu Sunda dan Betawi Ora. Kaum Sunda ialah sebanyak 56.6 peratus dan 43.4 peratus bagi kaum Betawi Ora. Kaum Sunda adalah kaum aseli tetapi kaum Betawi Ora merupakan kaum daripada perkawinan antara kaum Betawi dan kaum Sunda. Betawi Ora dikatakan sebagai Betawi Pinggiran kerana mereka hidup di kawasan pinggir Jakarta seperti kawasan Tangerang dan Bogor. Mereka secara kukuh memegang tradisi Betawi. Dalam penyelidikan ini didapati 63.2 peratus ketua keluarga penduduk asal adalah mempunyai umur produktif antara 30 hingga 54 tahun dan 36.8 peratus berumur 55 hingga 84 tahun. Mereka bekerja sebagai petani sepenuh masa, petani sampingan dan bukan petani. Petani sepenuh masa mahupun petani sampingan terdiri daripada petani yang mempunyai tanah yang diolah sendiri, petani yang mempunyai tanah tetapi diolah orang lain, petani yang tidak mempunyai tanah dan mengolah tanah orang lain (buruh tani), dan petani yang tidak mempunyai tanah tetapi mengolah tanah milik bandar baru BSD.

Keadaan tanah pertanian sebelum dan selepas wujud bandar baru BSD

Sebelum wujud bandar baru BSD, 46.9 peratus daripada penduduk asal mempunyai tanah pertanian di mana 32.4 peratus daripada mereka mempunyai tanah pertanian yang sempit (kurang daripada 5,000 m²), 9.8 peratus mempunyai tanah dengan keluasan antara 5,000 hingga 9,999 m², dan hanya 4.7 peratus mempunyai keluasan tanah pertanian 10,000m² atau lebih. Selepas wujud bandar baru BSD hanya 9.4 peratus daripada mereka yang mempunyai tanah pertanian di mana 8.2 peratus daripada mereka mempunyai keluasan tanah kurang dari 5,000 m², 1.2 peratus mempunyai keluasan tanah antara 5,000 hingga 9,999 m², dan tiada satupun penduduk asal yang mempunyai keluasan tanah pertanian 10,000 m² atau lebih (Jadual 1). Pemilikan tanah yang berkurang ini kerana sebahagian besar mereka telah menjualnya kepada pemaju BSD. Hanya sebahagian kecil sahaja tanah yang dijual kepada kerabat atau rakan-rakannya. Sebelum wujud bandar baru BSD, sebahagian besar penduduk asal tiada pemilikan tanah pertanian menunjukkan bahawa mereka adalah petani miskin yang bekerja sebagai buruh tani (9.3 peratus) dan mereka bekerja pada bidang-bidang di luar sektor pertanian (43.8 peratus).

Jadual 1. Keluasan pemilikan tanah pertanian penduduk asal bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Keluasan pemilikan tanah pertanian (m ²)	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
<1,000	13	5.1	9	3.5
1,000 – 2,499	50	19.5	10	3.9
2,500 – 4,999	20	7.8	2	0.8
5,000 – 7,499	20	7.8	3	1.2
7,500 – 9,999	5	2.0	0	0.0
10,000 – 12,499	8	3.1	0	0.0
≥ 20,000	4	1.6	0	0.0
Tidak mempunyai tanah	136	53.1	232	90.6
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Jenis gunatanah yang terbanyak sebelum wujud bandar baru BSD adalah tanah sawah tadahan hujan (17.2 peratus), tanah kering atau tegalan (9.8 peratus) dan kebun (10.9 peratus). Jenis guna tanah yang lain ialah tanah terbiar pada kadar yang kecil. Ketiadaan pemilikan tanah sebelum wujud bandar baru BSD ialah 53.1 peratus dan ini meningkat menjadi 90.6 peratus selepas wujud bandar baru BSD (Jadual 2). Fenomena ini sesuai dengan pendapat Buang (2001) yang mengatakan mod organisasi dan pengeluaran kapitalis yang berasaskan persaingan bebas dan kepentingan individu (*utilitarianism*) telah menyebabkan tanah-tanah yang berdampingan dengan pusat bandar diambilalih untuk tujuan-tujuan spekulasi bukan pertanian.

Jadual 2. Jenis pemilikan tanah pertanian penduduk asal bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Jenis pemilikan tanah pertanian	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
Tanah sawah berpengairan baik	2	0.8	0	0.0
Tanah sawah tadahan hujan	44	17.2	0	0.0
Tanah kering/tegalan	25	9.8	6	2.3
Kebun	28	10.9	12	4.7
Tanah terbiar	3	1.2	2	0.8
Tanah sawah tadahan hujan dan tanah kering	9	3.5	2	0.8
Tanah sawah tadahan hujan dan kebun	4	1.6	0	0.0
Tanah kering dan kebun	4	1.6	2	0.8
Tanah sawah berpengairan baik, tanah kering dan kebun	1	0.4	0	0.0
Tidak mempunyai tanah	136	53.1	232	90.6
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Jadual 2 pula menunjukkan sebelum wujud bandar baru BSD, sebahagian besar penduduk asal yang mempunyai tanah menanam padi sekali dalam setahun pada musim hujan dan mengusahakan tanah kebunnya ditanami tanaman-tanaman saka, buah-buahan dan lainnya. Hasil daripada menanam padi, buah-buahan dan komoditi lain ini sebahagian untuk keperluan keluarganya dan sebahagian lainnya dijual (Jadual 3). Jenis kegiatan pertanian seperti ini adalah pertanian subsisten yang sememangnya banyak diamalkan oleh petani pinggir bandar. Amalan seperti ini juga berkaitan dengan pemilikan tanah yang sempit.

Bagi penduduk asal yang mempunyai tanah, sebahagian besar daripada mereka telah menjual tanahnya kepada pemaju BSD. Sebelum wujud bandar baru BSD penduduk asal yang menjual tanah dengan keluasan kurang daripada 1,000 m² ialah 4.3 peratus; 1,000 hingga 4,999 m² ialah 20.7 peratus dan 5,000 hingga 12,499 m² ialah 9.8 peratus. Penduduk asal yang menjual tanah dengan keluasan 20,000 m² atau lebih hanya sedikit sekali iaitu 1.6 peratus. Manakala penduduk asal yang tidak menjual tanahnya kepada bandar baru BSD ialah sebanyak 10.5 peratus. Selepas wujud bandar baru BSD, penduduk asal yang menjual tanah kurang daripada 1,000 m² iaitu 1.6 peratus, dan mereka yang menjual tanah seluas 1,000 m² atau lebih hanya 2.0 peratus. Manakala mereka yang tidak menjual tanah ialah sebanyak 5.9 peratus (Jadual 4).

Jadual 3. Tujuan penduduk asal bandar baru BSD mengolah tanah sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Tujuan mengolah sawah	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
Menghidupi keluarga	53	20.7	9	3.5
Dijual	11	4.3	1	0.4
Menghidupi keluarga dan dijual	56	21.9	14	5.5
Tidak mempunyai tanah	136	53.1	232	90.6
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Bagi mereka yang tidak menjual tanah sebelum wujud bandar baru BSD menunjukkan bahawa mereka masih berkeinginan menjadi petani, dan bagi mereka yang tidak menjual tanahnya selepas wujud bandar baru BSD menunjukkan bahawa pemilikan tanah bagi mereka adalah pelaburan jangka panjang. Sebahagian daripada mereka menggunakan tanahnya untuk pengembangan rumah dan membuat rumah baru untuk anak-anaknya, dan sebahagian yang lain sepertinya bertindak sebagai spekulator yang menunggu untuk mendapatkan harga tanah yang lebih tinggi.

Jadual 4. Keluasan tanah pertanian penduduk asal bandar baru BSD yang dijual sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Keluasan tanah pertanian (m ²)	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
< 1,000	11	4.3	4	1.6
1,000 – 2,499	35	13.7	5	2.0
2,500 – 4,999	18	7.0	0	0.0
5,000 – 7,499	16	6.3	0	0.0
7,500 – 9,999	3	1.2	0	0.0
10,000 – 12,499	6	2.3	0	0.0
12,500 – 19,999	0	0.0	0	0.0
≥ 20,000	4	1.6	0	0.0
Tanah tidak dijual	27	10.5	15	5.9
Tidak mempunyai tanah	136	53.1	232	90.6
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Sebelum wujud bandar baru BSD, 2.7 peratus penduduk asal menjual tanahnya kepada pemaju BSD dengan harga yang sangat rendah, iaitu kurang dari Rp 1,000 per m². Bagi mereka yang menjual tanahnya dengan harga Rp 1,000 hingga Rp 9,999 per m² ialah 22.6 peratus, dan bagi mereka yang menjual tanahnya dengan harga Rp 10,000 hingga Rp 49,999 per m² ialah sebanyak 7.9 peratus. Sebanyak 2.0 peratus penduduk asal telah menjual tanah mereka dengan harga Rp 50,000 hingga Rp 99,999 per m². Hanya sedikit sekali (0.8 peratus) penduduk asal yang telah menjual tanahnya dengan harga Rp100,000 per m² atau lebih (Jadual 5). Selepas wujud bandar baru BSD hanya 3.6 peratus penduduk asal yang menjual tanahnya kembali kepada pemaju BSD atau pihak lain dengan harga yang agak tinggi berbanding dengan harga yang berlaku sebelum wujud BSD, iaitu antara Rp 20,000 hingga Rp 300,000 per m².

Harga tanah yang demikian adalah sangat rendah jika dibandingkan dengan harga tanah selepas pemaju BSD menjual kepada pelanggannya yang harganya hingga beratus-ratus kali ganda. Keadaan yang demikian menyebabkan penduduk asal tidak mampu membeli tanah dengan kualiti yang sama seperti tanah yang telah dijual kepada pemaju BSD. Mereka hanya mampu membeli tanah pengganti yang lokasinya jauh dari bandar baru BSD.

Jadual 5. Harga jual tanah penduduk asal bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Harga jual tanah (Rp/m ²)	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
<1,000	7	2.7	0	0.0
1,000 - 2,499	30	11.7	0	0.0
2,500 - 4,999	21	8.2	0	0.0
5,000 - 7,499	6	2.3	0	0.0
7,500 - 9,999	1	0.4	0	0.0
10,000 - 14,999	8	3.1	0	0.0
15,000 - 19,999	4	1.6	0	0.0
20,000 - 29,999	5	2.0	1	0.4
30,000 - 39,999	2	0.8	4	1.6
40,000 - 49,999	1	0.4	0	0.0
50,000 - 74,999	2	0.8	1	0.4
75,000 - 99,999	3	1.2	1	0.4
100,000 – 199,999	1	0.4	1	0.4
200,000 – 299,999	1	0.4	1	0.4
300,000 – 399,999	1	0.4	0	0.0
Tanah tidak dijual	27	10.5	15	5.9
Tidak mempunyai tanah	136	53.1	232	90.6
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Perbezaan harga jual tanah menunjukkan bahawa penduduk asal mempunyai kemampuan negosiasi yang berbeza. Kekuatan negosiasi yang rendah daripada penduduk asal menyebabkan mereka terpaksa menjual tanahnya kepada pemaju BSD dengan harga yang rendah. Bagi mereka yang mempunyai kemampuan negosiasi yang baik akan mendapati harga jual tanah yang lebih tinggi. Dalam penyelidikan di Indonesia, Dowell dan Leaf (1991) juga mendapati bagi penduduk asal yang berkemampuan negosiasi baik dapat menjual tanahnya dengan harga 45 peratus lebih tinggi berbanding dengan mereka yang kemampuan negosiasinya rendah. Pemaju skel besar adalah pihak yang boleh mengawal harga tanah. Pemaju sering mempunyai persetujuan lokasi yang luas dan mampu membeli tanah penduduk asal dengan harga yang sangat murah, kemudian menjualnya dengan harga yang tinggi. Ini adalah kesan oligopolistik terhadap kos tanah yang menyebabkan kos perumahan menjadi mahal. Ketidakkampuan dalam bernegosiasi ini juga disebabkan oleh kemampuan intelektual yang rendah, sikap mentaliti feudalisme dan fatalistik. Feudalisme sebagai fahaman yang menganggap golongan elit dan berpengaruh boleh melakukan apapun, sehingga penduduk asal hanya menerima kepastian apa hal yang dibuat oleh mereka. Fatalistik ialah fahaman yang menganggap bahawa sesuatu yang berlaku harus diterima seperti apa adanya (Sutomo, 1997). Dalam praktiknya, sebahagian besar pemaju menggunakan berbagai-bagai cara melalui orang tengah dan memanfaatkan kepala desa dan kaki tangannya untuk mendekati penduduk asal agar mereka bersedia melepaskan tanahnya.

Kajian yang pernah dilakukan oleh Damar (1996) mengenai pembangunan perumahan skel besar di kawasan *Jabotabek* termasuk bandar baru BSD mendapati bahawa telah terjadi pengalihan peningkatan nilai tanah yang kurang adil antara penduduk asal dengan pihak-pihak yang terlibat pertukaran gunatanah pertanian. Harga beli tanah daripada penduduk asal dibandingkan dengan harga jual tanah yang telah siap dibina (tanah matang) oleh pemaju sering terlalu rendah. Oleh itu keuntungan daripada menjual tanah yang diterima oleh pemaju adalah terlalu besar. Wang daripada menjual tanah yang diterima oleh penduduk asal tidak dapat lagi digunakan untuk membeli tanah dengan kualiti lokasi yang sama.

Dalam kajian ini juga terungkap bahawa sebelum wujud bandar baru BSD alasan sebahagian besar penduduk asal menjual tanah mereka adalah untuk modal usaha (19.1 peratus), tanah terpaksa dijual untuk projek bandar baru BSD (5.9 peratus), dan alasan-alasan yang lain iaitu dipaksa menjual tanah oleh pihak tertentu, ingin mengganti kerja tani dengan kerja lain dan pengeluaran pertanian yang rendah. Selepas wujud bandar baru BSD keperluan modal usaha masih merupakan alasan utama penduduk asal untuk menjual tanah mereka (Jadual 6). Selain kerana alasan tanah akan digunakan untuk projek bandar baru BSD, alasan-alasan yang lain sebenarnya adalah sebagai penolak bagi mereka untuk menjual tanahnya kepada pemaju BSD.

Jadual 6. Alasan penduduk asal bandar baru BSD menjual tanah sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Alasan menjual tanah	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
Pengeluaran pertanian rendah	8	3.1	0	0.0
Ingin mengganti kerja tani dengan kerja yang lain	9	3.5	0	0.0
Perlu modal untuk usaha	49	19.1	4	1.6
Dipaksa menjual oleh pihak tertentu	11	4.3	1	0.4
Tanah digunakan untuk projek BSD	15	5.9	2	0.8
Perlu modal dan tanah digunakan untuk projek BSD	0	0.0	2	0.8
Perlu modal dan dipaksa menjual	1	0.4	0	0.0
Tanah tidak dijual	27	10.5	15	5.9
Tidak mempunyai tanah	136	53.1	232	90.6
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Kajian lebih mendalam melalui temu bual juga mengungkapkan beberapa alasan yang mendasari mengapa mereka dengan mudah menjual tanah kepada pemaju BSD. Pertama, mereka menganggap kerja tani merupakan pekerjaan yang kotor sehingga mengurangkan respek peribadi seseorang. Kedua, kerja tani merupakan kerja musiman, melelahkan dan kurang memberikan jaminan pendapatan. Ketiga, tanah pertanian mereka tidak subur untuk penanaman padi sehingga mereka hanya dapat menanam padi sekali dalam setahun selama musim hujan. Bagi petani yang tidak mempunyai sawah tetapi mempunyai tanah tegalan dan kebun, pengeluarannya juga rendah. Keempat, kawasan mereka berada di pinggir bandar, sehingga gaya hidup bandar memberi kesan ke atas gaya hidup mereka. Perubahan struktur sosial dan jenis pekerjaan sepertinya telah berlaku di kawasan tersebut sebahagiannya adalah hasil kesan limpahan daripada berbagai-bagai jenis aktiviti-aktiviti bukan pertanian yang berada di bandar.

Perubahan jenis pekerjaan penduduk asal

Jadual 7 menunjukkan bahawa sebelum wujud bandar baru BSD sebanyak 17.6 peratus adalah petani sepenuh masa, 38.7 peratus adalah petani sampingan dan 43.8 peratus adalah bukan petani. Selepas wujud bandar baru BSD, 7.8 peratus daripada petani sepenuh masa mahupun petani sampingan mengolah tanah milik pemaju BSD yang berupa sawah tadahan hujan. Sememangnya sudah ada arahan daripada pemaju BSD bahawa bagi tanah-tanah bandar baru BSD yang belum dibina boleh diusahakan oleh penduduk asal untuk kegiatan pertanian.

Kadar peratusan yang tinggi daripada bukan petani merupakan penunjuk bahawa kawasan kajian adalah kawasan percampuran pertanian dan bukan pertanian. Selepas kawasan kajian menjadi bandar baru BSD telah terjadi pengurangan kadar peratusan petani sepenuh masa mahupun petani sampingan, iaitu 5.9 peratus bagi petani sepenuh masa dan 11.3 peratus bagi petani sampingan. Manakala penduduk asal yang bukan petani meningkat menjadi 82.8 peratus. Ini menunjukkan bahawa tidak semua penduduk asal pemilik tanah mahupun bukan pemilik tanah menumpukan kehidupan mereka ke atas sumber-sumber pendapatan yang berasal dari kegiatan pertanian. Kajian ini adalah sesuai yang dilaporkan oleh White (1991) bahawa ketiadaan pemilikan tanah menyebabkan penduduk asal mempertahankan hidupnya daripada aktiviti-aktiviti bukan pertanian. Fenomena ini oleh Leinbach (2004) dikatakan bahawa mereka adalah sebagai konglomerat kecil atau usahawan kecil kapitalis pedesaan.

Jadual 7. Pengelasan petani bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Pengelasan petani	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
Petani sepenuh masa :				
1. Pemilik tanah dan mengolah tanah sendiri	34	13.3	3	1.2
2. Pemilik tanah tetapi diolah oleh orang lain	0	0	2	0.8
3. Tidak punya tanah dan mengolah tanah orang lain (buruh tani)	11	4.3	2	0.8
4. Tidak punya tanah dan mengolah tanah milik BSD	0	0	8	3.1
Petani sampingan :				
1. Pemilik tanah dan mengolah tanah sendiri	73	28.5	6	2.3
2. Pemilik tanah tetapi diolah oleh orang lain	13	5.1	7	2.7
3. Tidak punya tanah dan mengolah tanah orang lain (buruh tani)	13	5.1	4	1.6
4. Tidak punya tanah dan mengolah tanah milik BSD	0	0	12	4.7
Bukan petani	112	43.8	212	82.8
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Peranan daripada aktiviti-aktiviti bukan pertanian yang boleh membantu penduduk asal bagi mempertahankan hidup boleh menjelaskan kepada kita mengapa pembangunan pertanian tidak menyokong pembangunan ekonomi di kawasan berkenaan. Daripada kajian ini pula dapat disimpulkan terdapat kaitan yang rapat antara aktiviti pinggir bandar dan bandar (*strong urban fringe-urban linkages*) seperti dikatakan oleh Leinbach (2004). Stoffer dan Sutanto (1990) dan Effendi (1991) dalam kajian beliau juga mendapati peningkatan peranan kegiatan-kegiatan bukan pertanian dalam menyokong pendapatan petani di Jawa sejak era penjajahan. Mazumdar dan Sawit (1986) dalam penyelidikan mereka di kawasan pinggir sungai Cimanuk Jawa Barat mendapati fenomena yang sama bahawa pendapatan daripada kerja bukan tani adalah lebih tinggi berbanding dengan pendapatan daripada kerja tani. Demikian pula Mark (1991) dalam kawasan yang sama mendapati pendapatan daripada aktiviti bukan pertanian adalah menyumbang 41 peratus daripada jumlah pendapatan yang mereka perolehi. Manakala Sawit dan O'Brien (1995) mendapati lebih kurang 50 peratus daripada pendapatan rumah tangga tani adalah berasal daripada kerja bukan tani.

Perubahan guna tanah pertanian telah menyebabkan penduduk asal yang bekerja sebagai petani terkeluar daripada sektor pertanian yang selama itu menjadi sektor asas bagi penghidupan mereka. Penduduk asal yang tidak mempunyai kemahiran atau pengetahuan yang cukup akan bekerja pada sektor informal di bandar (Rustiadi, 2003; Drujiven, 2003). Fenomena ini menunjukkan bahawa pertukaran guna tanah pertanian telah menyebabkan peminggiran penduduk asal kerana mereka kehilangan sebahagian atau seluruh tanahnya sebagai tumpuan kehidupan mereka dan keluarganya (Mac Laughlin, 1994). Kawasan yang telah kehilangan sebahagian atau seluruh tanah pertanian akan membentuk apa yang oleh (Anderson, 2001) diistilahkan sebagai desa proto-kapitalis (*proto-capitalist villages*).

Penduduk asal juga tidak lagi mempunyai peluang mempunyai tanah yang luas sehingga secara gradual kedudukan mereka berubah, iaitu daripada petani pemilik menjadi petani pawah, buruh tani, penganggur atau pindah ke pekerjaan lain (Todaro, 1983). Hayami dan Kikuchi (1981) mengatakan bahawa proses pertukaran gunatanah pertanian kepada industri dan perumahan dijangka dapat menimbulkan kondisi tidak stabil dalam usaha pertanian yang merupakan sumber pendapatan petani. Kondisi yang tidak stabil tersebut selanjutnya dapat mempengaruhi pola pekerjaan petani, dan pada akhirnya mengubah tata nilai, tradisi dan struktur sosial penduduk asal.

Ketaksamaan pemilikan tanah menyebabkan mereka menggantungkan hidup yang bersumber daripada aktiviti-aktiviti bukan pertanian. Mereka mencari atau menciptakan pekerjaan baik di dalam desa mahupun di luar desa mereka. Mereka boleh jadi sebagai peniaga-peniaga kecil, usahawan mahupun buruh kasar. Daripada kajian ini juga mengungkapkan bahawa mereka yang mampu membuat kepelbagaian usaha bukan pertanian akan berjaya dalam meningkatkan pendapatan mereka.

Sebelum wujud bandar baru BSD, pekerjaan utama sebahagian besar penduduk asal (76.2 peratus) berada di desa tempatan, 6.3 peratus di desa jiran, 6.3 peratus di pusat kecamatan dan 11.3 peratus di bandaraya Jakarta. Selepas wujud bandar baru BSD lokasi bekerja penduduk asal lebih beragam. Ini dapat dimengerti sebab sebahagian besar penduduk asal bekerja sebagai buruh kasar yang bekerja dimana-mana mereka diperlukan. Fenomena yang menarik adalah sebahagian besar penduduk asal tidak bekerja di bandar baru BSD. Hanya 5.5 peratus daripada mereka yang bekerja di bandar baru BSD. Seharusnya projek bandar baru BSD memberikan kesempatan kerja bagi mereka tetapi dalam realitinya projek tersebut tidak mampu memberikan mereka peluang pekerjaan. Fenomena ini adalah sesuai dengan pendapat Buang (2001) bahawa mod kapitalis pengeluaran ekonomi dan formasi sosial dalam sistem ekonomi kapitalis merupakan akar umbi yang cenderung mengasingkan pengeluar-pengeluar kecil sehingga menyebabkan kemiskinan penduduk asal.

Jadual 8 menunjukkan bahawa jenis pekerjaan lain penduduk asal yang menjadi petani sampingan adalah sebagai peniaga-peniaga kecil (kedai runcit, kedai makanan, peniaga sayur dan ayam, *tukang ojek*, pemandu lori pasir, kedai membaiki motorsikal dan pemilik sekolah), kaki tangan kerajaan (cikgu dan kaki tangan kerajaan tempatan), pegawai swasta (pegawai keselamatan, pegawai perkebunan, pengurus kedai dan pemandu kereta kilang), pekerja (buruh

kasar, buruh binaan, porter). Selepas wujud bandar baru BSD bilangan petani sampingan ini berkurangan kerana mereka telah beralih sepenuhnya menjadi bukan petani. Fenomena ini selari dengan Jadual 9 dimana penduduk asal yang menjadi bukan petani meningkat menjadi 82.8 peratus. Sebahagian besar mereka bekerja sebagai peniaga kecil (41.4 peratus) dan buruh kasar (20.3 peratus).

Jadual 8. Jenis pekerjaan utama petani sampingan bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Jenis pekerjaan utama petani sampingan	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
Peniaga kecil	43	16.8	11	4.3
Kaki tangan kerajaan	13	5.1	7	2.7
Pegawai swasta	10	3.9	1	0.4
Buruh kasar	33	12.9	9	3.5
Pensyen	0	0.0	1	0.4
Petani sepenuh masa	45	17.6	15	5.9
Bukan petani	112	43.8	212	82.8
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Jadual 9. Jenis pekerjaan utama bukan petani bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Jenis pekerjaan utama bukan petani	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
Peniaga kecil	36	14.1	106	41.4
Kaki tangan kerajaan	17	6.6	20	7.8
Pegawai swasta	13	5.1	17	6.6
Buruh kasar	44	17.2	52	20.3
Masih sekolah	2	0.8	0.0	0.0
Pensyen	0	0.0	17	6.6
Petani sampingan	99	38.7	29	11.3
Petani sepenuh masa	45	17.6	15	5.9
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Kerja sebagai peniaga kecil dan buruh kasar adalah lebih diminati penduduk asal pada masa sebelum dan selepas wujud bandar baru BSD. Penduduk asal yang bekerja sebagai kaki tangan kerajaan dan pegawai kilang adalah sedikit. Ini dapat dimengerti kerana bukan hal yang mudah bagi mereka untuk mendapatkan kedua-dua jenis pekerjaan ini. Untuk mendapatkan jenis pekerjaan ini diperlukan syarat-syarat dan sijil minimal Sekolah Menengah Atas. Walau bagaimanapun sebahagian besar penduduk asal (50.4 peratus) hanya merupakan tamatan dari Sekolah Rendah, 17.2 peratus tidak tamat Sekolah Rendah dan 28.5 peratus adalah tamatan daripada Sekolah Menengah. Penduduk asal yang merupakan graduan dari kolej atau universiti hanya 3.9 peratus (Jadual 10).

Jadual 10. Paras pendidikan penduduk asal bandar baru BSD tahun 2004

Paras pendidikan penduduk asal	Bilangan	Peratus
Tidak tamat Sekolah Rendah	44	17.2
Sekolah Rendah	129	50.4
Sekolah Menengah Pertama	40	15.6
Sekolah Menengah Atas	33	12.9
Kolej/universiti	10	3.9
Jumlah	256	100.0

Pendidikan dan keterampilan yang rendah daripada penduduk asal menyebabkan mereka tidak boleh memasuki kerja-kerja yang lebih baik. Keadaan ini mendorong mereka untuk bekerja mandiri sebagai peniaga-peniaga kecil dan buruh kasar dalam usaha untuk mempertahankan

hidup. Hal lain yang menyebabkan sebahagian besar penduduk asal bekerja di sektor bukan-formal kerana selepas tanah dijual kepada pemaju BSD, tiada perhatian dan bantuan daripada kerajaan sehingga penduduk asal harus mencari pekerjaan mereka sendiri agar boleh bertahan hidup.

Jadual 11 menunjukkan sebelum wujud bandar baru BSD sebahagian besar penduduk asal yang bekerja sebagai petani sepenuh masa, petani sampingan mahupun bukan petani (57.4 peratus) mempunyai pendapatan kurang daripada Rp 250,000 per bulan dan 28.5 peratus mempunyai pendapatan antara Rp 250,000 hingga Rp 499,999 per bulan. Lebih kurang 11.3 peratus penduduk asal mempunyai pendapatan antara Rp 500,000 hingga Rp 999,999 per bulan. Hanya sebahagian kecil (2.7 peratus) daripada mereka yang berpendapatan lebih daripada Rp 1,000,000 per bulan. Selepas wujud bandar baru BSD, pendapatan penduduk asal bertambah. Hanya 18.0 peratus penduduk asal yang berpendapatan kurang daripada Rp 250,000 per bulan, 24.6 peratus berpendapatan antara Rp 250,000 hingga Rp 499,000 per bulan dan 39.5 peratus berpendapatan antara Rp 500,000 hingga Rp 999,999 per bulan. Jumlah penduduk asal yang berpendapatan lebih daripada Rp 1,000,000 per bulan meningkat menjadi 18.0 peratus. Ujian t menunjukkan terdapat perbezaan yang sangat bererti ($p < 0.01$) untuk pembolehubah pendapatan utama penduduk asal antara sebelum dan selepas wujud bandar baru BSD. Walau bagaimanapun pendapatan yang meningkat selepas wujud bandar baru BSD sebenarnya tidak disebabkan oleh kesan keberadaan BSD, namun sememangnya wajar berlaku kerana rentang masa yang sangat lebar antara sebelum dan selepas wujud BSD (lebih kurang 20 tahun). Mengikut garis kemiskinan berdasarkan standar Internasional iaitu 2 dollar per hari maka sebelum wujud bandar baru BSD paling banyak 57.4 peratus penduduk asal adalah miskin. Manakala selepas wujud bandar baru BSD lebih kurang 50.0 peratus penduduk asal juga dalam keadaan miskin. Oleh itu pembangunan bandar baru BSD dalam realitinya tidak meningkatkan kesejahteraan penduduk asal.

Jadual 11. Pendapatan utama penduduk asal bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Pendapatan utama penduduk asal (Rp/bulan)	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
0 – 249,999	147	57.4	46	18.0
250,000 - 499,999	73	28.5	63	24.6
500,000 - 749,999	17	6.6	67	26.2
750,000 - 999,999	12	4.7	34	13.3
≥ 1,000,000	7	2.7	46	18.0
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Jadual 12 menunjukkan sebelum wujud bandar baru BSD, penduduk asal yang berpendapatan sampingan daripada aktiviti pertanian dan bukan pertanian ialah 42.2 peratus, manakala 57.8 peratus penduduk asal tidak memiliki pendapatan sampingan. Selepas wujud bandar baru BSD, penduduk asal yang tidak memiliki pendapatan sampingan meningkat menjadi 78.5 peratus. Ini disebabkan tanah mereka telah dijual kepada pemaju BSD sehingga mereka tidak menjadi petani lagi. Sebelum wujud bandar baru BSD sebanyak 24.2 peratus penduduk asal mempunyai pendapatan sampingan kurang daripada Rp 250,000 per bulan dan 14.8 peratus mempunyai pendapatan antara Rp 250,000 hingga Rp 499,999 per bulan. Selepas wujud bandar baru BSD 5.1 peratus penduduk asal berpendapatan kurang daripada Rp 250,000 per bulan dan 7.4 peratus berpendapatan antara Rp 250,000 hingga Rp 499,999 per bulan. Pendapatan sampingan mereka yang rendah disebabkan mereka hanya bekerja sebagai peniaga-peniaga kecil dan buruh kasar. Di samping itu pendapatan yang diperolehi dari pengeluaran hasil pertanian juga rendah. Daripada penyelidikan ini juga didapati bahawa selepas wujud bandar baru BSD penduduk asal yang berpendapatan sampingan lebih daripada Rp1,000,000 per bulan hanya 3.5 peratus. Pendapatan sampingan yang tinggi ini kerana mereka mempunyai kedai cukup besar dan rumah-rumah sewaan.

Jadual 12. Pendapatan lain penduduk asal bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Pendapatan lain (Rp/bulan)	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
0 – 249,999	62	24.2	13	5.1
250,000 - 499,999	38	14.8	19	7.4
500,000 - 749,999	4	1.6	8	3.1
750,000 - 999,999	1	0.4	6	2.3
≥ 1,000,000	3	1.2	9	3.5
Tidak mempunyai pendapatan lain	148	57.8	201	78.5
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Sebelum wujud bandar baru BSD, sebahagian besar penduduk asal (87.5 peratus) membelanjakan wang kurang daripada Rp500,000 per bulan. Hanya sebahagian kecil daripada mereka (12.4 peratus) membelanjakan wang antara Rp500,000 hingga Rp1,000,000 atau lebih per bulan. Selepas wujud BSD, penduduk asal yang membelanjakan wang kurang daripada Rp500,000 per bulan mencapai 44.9 peratus, 55.1 peratus daripada mereka membelanjakan wang sebesar Rp1,000,000 atau lebih per bulan (Jadual 13). Ujian t menunjukkan terdapat perbezaan yang sangat bererti ($p < 0.01$) bagi perbelanjaan penduduk asal antara sebelum dan selepas wujud bandar baru BSD. Korelasi positif yang sangat bererti antara pendapatan dan perbelanjaan selepas wujud bandar baru BSD ($r = 0.813^{**}$) menunjukkan semakin tinggi pendapatan maka semakin tinggi perbelanjaan. Ini bukan bermakna bahawa pendapatan yang tinggi menyebabkan perbelanjaan yang tinggi, tetapi kerana semata-mata pendapatan mereka hanya cukup untuk memenuhi keperluan keluarga mereka seharian. Hasil kajian ini juga sesuai dengan undang-undang Engel yang mengatakan bahawa golongan miskin akan membelanjakan pendapatan mereka pada paras yang lebih tinggi (Omar, 2002). Tee (1986) dan Omar (2002) juga mengatakan jika pendapatan golongan miskin meningkat, maka sebahagian besar pendapatan mereka hanya akan dibelanjakan untuk memenuhi keperluan makan sehingga mereka tiada mampu membeli barangan lain.

Jadual 13. Perbelanjaan rumah tangga penduduk asal bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Perbelanjaan rumah tangga penduduk asal (Rp/bulan)	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
0 – 249,999	154	60.2	44	17.2
250,000 – 499,999	70	27.3	71	27.7
500,000 – 749,999	17	6.6	68	26.6
750,000 – 999,999	6	2.3	34	13.3
>1,000,000	9	3.5	39	15.2
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Dalam kajian ini juga didapati bahawa sebelum wujud bandar baru BSD hanya 15.6 peratus penduduk asal yang mempunyai simpanan dalam bentuk wang, emas dan ternak. Selepas wujud bandar baru BSD penduduk asal yang mempunyai simpanan meningkat menjadi 30.1 peratus. Sebelum wujud bandar baru BSD, sebanyak 10.5 peratus penduduk asal mempunyai simpanan dalam bentuk wang, dan ini meningkat menjadi 22.3 peratus selepas wujud bandar baru BSD. Sebelum dan selepas wujud bandar baru BSD, hanya sebahagian kecil daripada mereka yang mempunyai simpanan dalam bentuk emas dan ternak (Jadual 14). Hasil kajian ini menunjukkan bahawa pendapatan yang rendah telah menyebabkan sebahagian besar mereka tidak mempunyai simpanan kerana pendapatan mereka hanya cukup untuk memenuhi keperluan seharian.

Daripada Jadual 15 sebahagian besar maksud penduduk asal mempunyai simpanan (15.2 peratus) ialah untuk kos sekolah anak-anak. Ini menunjukkan bahawa penduduk asal mempunyai keinginan yang cukup kuat untuk menyekolahkan anak-anak mereka setinggi mungkin kerana menginginkan masa depan anaknya adalah lebih baik berbanding dengan kehidupan mereka sekarang.

Jadual 14. Jenis simpanan penduduk asal bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Jenis simpanan	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
Wang	27	10.5	57	22.3
Emas	2	0.8	5	2.0
Ternak	5	2.0	6	2.3
Wang dan emas	6	2.3	9	3.5
Tidak mempunyai simpanan	216	84.4	179	69.9
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Jadual 15. Maksud penduduk asal bandar baru BSD mempunyai simpanan (2004)

Maksud penduduk asal mempunyai simpanan	Bilangan	Peratus
Kos sekolah anak	39	15.2
Kos perkahwinan anak	2	0.8
Modal usaha	5	2.0
Keperluan mendadak	3	1.2
Kos sekolah anak dan perkahwinan anak	5	2.0
Kos sekolah anak dan modal usaha	10	3.9
Kos sekolah anak dan keperluan mendadak	3	1.2
Kos sekolah anak, perkahwinan anak dan modal usaha	9	3.5
Kos sekolah anak, perkahwinan anak, modal usaha dan keperluan mendadak	1	0.4
Tidak mempunyai simpanan	179	69.9
Jumlah	256	100.0

Sebelum wujud bandar baru BSD, 22.3 peratus penduduk asal melaburkan wang mereka dalam bentuk tanah, rumah dan tempat berniaga. Pelaburan dalam bentuk tanah (19.1 peratus) adalah lebih tinggi berbanding dengan pelaburan dalam bentuk lainnya kerana mereka mendapatkan warisan tanah daripada orang tua. Selepas wujud bandar baru BSD bilangan penduduk asal yang melaburkan dalam bentuk tanah berkurangan menjadi hanya 7.01 peratus (Jadual 16). Hal ini disebabkan mereka telah menjual tanahnya kepada pemaju BSD.

Jadual 16. Jenis pelaburan penduduk asal bandar baru BSD sebelum wujud BSD (1980-an) dan selepas wujud BSD (2004)

Jenis pelaburan	Sebelum wujud BSD		Selepas wujud BSD	
	Bilangan	Peratus	Bilangan	Peratus
Tanah	49	19.1	18	7.0
Rumah	1	0.4	9	3.5
Tempat niaga	1	0.4	2	0.8
Tanah dan rumah	4	1.6	4	1.6
Tanah dan tempat niaga	2	0.8	2	0.8
Rumah dan tempat niaga	0	0.0	1	0.4
Tidak mempunyai pelaburan	199	77.7	220	85.9
Jumlah	256	100.0	256	100.0

Sebelum wujud bandar baru BSD, sebahagian besar penduduk asal (41.4 peratus) hanya mempunyai satu jenis harta benda iaitu radio dan 24.2 peratus daripada penduduk asal mempunyai dua jenis harta benda iaitu radio dan televisyen. Selepas wujud bandar baru BSD harta benda yang dimiliki lebih berbagai-bagai tetapi kebanyakan daripada mereka (18 peratus) mempunyai radio dan televisyen; radio, televisyen dan cakera padat (12.9 peratus); radio, televisyen dan motorsikal (11.7 peratus); radio, televisyen, cakera padat dan peti sejuk (15.2 peratus). Dalam kajian ini juga didapati penduduk asal yang tidak memiliki sesuatu apapun harta benda berkurangan daripada 16.4 peratus sebelum wujud bandar baru BSD menjadi 1.6 peratus

selepas wujud bandar baru BSD. Kepelbagaian daripada harta benda yang dimiliki menunjukkan bahawa kesan bandar baru BSD ke atas penduduk asal telah merubah cara pandang kehidupan pedesaan kepada kehidupan bandar. Selepas wujud bandar baru BSD kesan persekitaran sosial dimana mereka tinggal tampaknya mempengaruhi gaya hidup mereka.

Bagi memperdalam kajian ini, keadaan isteri ketua keluarga penduduk asal turut pula diselidiki. Ternyata sebahagian besar isteri ketua keluarga tidak bekerja, iaitu sebanyak 85.5 peratus dan hanya 14.5 peratus yang bekerja untuk membantu kewangan rumah tangganya. Sebahagian besar isteri ketua keluarga bekerja sebagai peniaga -peniaga kecil yang membina kedai-kedai kecil di depan rumah mereka, sehingga mereka juga masih dapat melakukan kerja-kerja rumah tangga. Hanya sebahagian kecil daripada mereka bekerja sebagai kaki tangan kerajaan dan kilang, buruh kasar dan pembantu rumah tangga (Jadual 17).

Jadual 17. Jenis pekerjaan isteri penduduk asal bandar baru BSD tahun 2004

Jenis pekerjaan isteri	Bilangan	Peratus
Kaki tangan kerajaan	2	0.8
Pegawai swasta	2	0.8
Peniaga kecil	27	10.5
Buruh kasar	5	2.0
Pembantu rumah tangga	1	0.4
Tidak bekerja	219	85.5
Jumlah	256	100.0

Sebahagian besar isteri tersebut berpendapatan kurang daripada Rp 500,000 per bulan dan hanya sebahagian kecil sahaja yang berpendapatan lebih daripada Rp 500,000 per bulan. Jadual 18 menunjukkan bahawa paras pendidikan yang rendah daripada isteri ketua keluarga menyebabkan mereka bekerja sebagai peniaga-peniaga kecil, buruh kasar dan pembantu rumah tangga yang berpendapatan rendah.

Jadual 18. Paras pendidikan isteri penduduk asal bandar baru BSD tahun 2004

Paras pendidikan isteri	Bilangan	Peratus
Tidak tamat Sekolah Rendah	43	16.8
Sekolah Rendah	174	68.0
Sekolah Menengah Pertama	22	8.6
Sekolah Menengah Atas	15	5.9
Kolej/universiti	2	0.8
Jumlah	256	100.0

Pada penyelidikan ini juga didapati sebahagian besar isteri ketua keluarga (91.4 peratus) tidak mempunyai pengalaman sebagai petani. Hal ini menunjukkan bahawa di kawasan tersebut kerja tani bukan merupakan pekerjaan yang sesuai bagi perempuan. Disamping itu aktiviti-aktiviti pertanian di tanah pertanian kering di kawasan tersebut menyebabkan tenaga tani perempuan tidak banyak diperlukan.

Kesimpulan

Sebelum wujud bandar baru BSD, kawasan kajian merupakan kawasan percampuran antara pertanian dan bukan pertanian. Ini bermakna bahawa pekerjaan pertanian dan bukan pertanian sememangnya terdapat di kawasan ini dan bilangan petani sampingan lebih banyak berbanding dengan petani sepenuh masa. Lebih kurang 46.9 peratus penduduk asal mempunyai tanah pertanian kering dan bersifat subsisten. Keadaan yang demikian menyebabkan penduduk asal ramai bekerja sebagai peniaga kecil dan buruh kasar. Lebih kurang 50 peratus penduduk asal mempunyai paras pendapatan di bawah garis kemiskinan.

Pembangunan bandar baru BSD telah menyebabkan petani terkeluar daripada sektor pertanian

yang selama ini menjadi sektor asas bagi kehidupan mereka. Bilangan petani sepenuh masa mahupun sampingan berkurangan, manakala yang bukan petani meningkat secara bererti menjadi 82.8 peratus. Jenis pekerjaan yang paling ramai diceburi penduduk asal adalah peniaga kecil dan buruh kasar. Paras pendidikan yang rendah telah menyebabkan mereka mendapatkan jenis pekerjaan dan pendapatan yang rendah pula. Lebih kurang 67.6 peratus penduduk asal tidak tamat Sekolah Rendah dan hanya lulusan Sekolah Rendah. Bilangan penduduk asal yang mempunyai pendapatan di bawah garis kemiskinan masih sahaja sama dengan keadaan sebelum wujud bandar baru BSD, iaitu lebih kurang 50 peratus.

Penduduk asal tidak dapat menikmati keberadaan bandar baru BSD dalam erti sesungguhnya, mereka tidak mendapatkan keuntungan atau kemudahan daripada projek bandar baru BSD. Satu-satunya "keuntungan" yang mereka perolehi adalah melihat kewujudan bandar baru BSD yang identik dengan pemodenan dan kemajuan teknologi. Pembangunan bandar baru BSD yang melibatkan perubahan jenis pekerjaan penduduk asal hanya berjaya meningkatkan taraf hidup tidak lebih 50 peratus penduduk asal berkenaan, sedangkan 50 peratus masih kekal dalam kancan kemiskinan.

Rujukan

- Anderson TG (2001) Proto Industrialization, sharecropping and outmigration in Nineteenth-Century Rural Westphalia. *The J. of Peasant Study* 29(1), 1-30.
- Anonim (2000) *Laporan akhir rencana umum tata ruang Kabupaten Tangerang*. Bappeda Kabupaten Tangerang, Tangerang.
- Anwar A, Pakpahan A (1990) The problem of sawah land conversion to non-agricultural uses in Indonesia. *Indonesian J. of Trop. Agric.* 1(2), 101-108.
- Booth A (2002) The changing role of non-farm activities in agricultural households in Indonesia : some insights from the agricultural censuses. *Bull. Of Indo. Ec. Stud.* 38(2), 179-200.
- Buang A (2001) *Explaining farmers' well-being. An exercise in comparative approaches*. Univision Press Sdn Bhd, Kuala Lumpur.
- Buringh P, Dudal R (1987) Agricultural land use in space and in time. In: Wolman MG, Fournier FGA (eds) *Land transformation in agricultural*, pp. 9-43. John Wiley and Sons Ltd, Chichester.
- Diamar S (1996) Aspek kelembagaan dalam pengelolaan pembangunan permukiman skala besar. *Prosiding seminar nasional kemitraan dan sinkronisasi investasi dalam pembangunan berwawasan lingkungan*. Urdu, Jakarta.
- Dowell D, Leaf M (1991) The price of land for housing in Jakarta. *Urban Studies* 28, 707-722.
- Drijven P (2003) The rural-urban fringe in Asia (Article on the Internet). [Cited 13 August 2003]. Available from: <http://www.ecorug.nl/cds/rural1b.html>.
- Effendi TN (1991) The growth of rural non-farm activities at the local level: A case study of causes and effects in a sub-district of upland Central Java (PhD dissertation). Flinders University, Adelaide.
- Firman T (1996) Pola spasial dan restrukturisasi perkotaan di Jawa. *Kompas*, 31 Mei 1996.
- Firman T (1998) Migrasi ke dan dari DKI Jakarta. *Kompas*, 4 Februari 1998.
- Hayami Y, Kikuchi M (1981) *Asian village economy at the crossroad*. University of Tokyo, Tokyo.
- Kustiwan I (1997) Permasalahan konversi lahan peranian dan implikasinya terhadap penataan ruang wilayah, studi kasus: wilayah pantura Jawa barat. *Jurnal Perenc. Wil dan Kota* 8(1), 49-60.
- Leinbach T (2004) The Indonesian rural economy. In: Leinbach T (eds) *The Indonesian rural economy, mobility, work and enterprise*, pp. 3-37. Institut of Southeast Asian Studies, Singapore.
- Mac Laughlin J (1994) Emigration and the peripheralization of Ireland in the global economy. *Review* 17, 243-273.
- Mahadi K (2000) *Peluang kampung dalam strategi perumahan dan permukiman di DKI Jakarta*. Bappeko Jakarta Barat, Jakarta.

- Mark S (1991) Rural income and employment in Indonesia : a case study of the Cimanuk River Basin in Java (Masters (Hons) thesis). University of Wollongong, New South Wales.
- Mazumdar D, Sawit MH (1986) Trends in rural wages, West Java: 1977-1983. *Bull. Of Indo. Ec. Stud.* **22**(3), 93-105.
- Mc Gee T (1991) The emergence of desakota region in Asia: expanding a hypothesis. In: Ginsburg N, Koppel B, Mc Gee T (eds) *The extended metropolis settlement transition in Asia*, pp. 3-25. University of Hawaii Press, Honolulu.
- Omar MZ (2002) Amanah ikhtiar Malaysia (AIM): pembasmian kemiskinan dan peningkatan kualiti hidup penduduk luar bandar. In Mohamad LZ, Jemain AA, Hussain MY, Shahabuddin FAA (eds) *Impak pembangunan kualiti hidup dan persekitaran*, pp. 105-126. Utusan Publications and Distributions Sdn Bhd, Kuala Lumpur.
- Richardson (1978) *Regional and urban economics*. Penguin Books Ltd, New York.
- Rustiadi E (2003) Suburbanization process, land use cover change and environmental changes in Jabotabek Region (Article on the Internet). [Cited 13 August 2003]. Available from: http://www.ihdp.unibonn.de/ihdw02/summaries/word/s_rustiadi.doc.
- Sawit H, O'Brien D (1995) Farm household responses to government policies: evidence from West Java. *Bull. Of Indo. Ec. Stud.* **31**(2), 41-59.
- Setyobudi I (2001) *Menari di antara sawah dan kota: Ambiguitas diri petani-petani terakhir di Yogyakarta*. Indonesiatara, Magelang.
- Sidin FN (1994) Polisi pembangunan bandar di Indonesia: tinjauan sekilas pembandaran dan pembangunan infrastruktur. *Manusia dan Masyarakat, J. Antr. dan Sos. Univ. Malaya* **9**, 108-124.
- Stoffer W, Sutanto A (1990) Rural small scale industries and regional development, A case study from Bandul District, Special Province of Yogyakarta. *The Indonesian. J. of Geo.* **20**(60), 25-39.
- Sutomo G (1997) *Kekalahan manusia petani*. Kanisius, Yogyakarta.
- Tee ES (1986) *Poverty, malnutrition and health*. In: ISIS First Nasional conference on poverty. Institute of Strategic and International Studies, Kuala Lumpur.
- Tjahjati B (1995) Masalah penyediaan tanah dalam hubungan dengan pengembangan kota. *Jurnal Perencanaan Wilayah dan Kota* **6**(8), 14-17.
- White B (1991) Economic diversification and agrarian change in rural Java. In: Alexander P, Boomgaard P, White B (eds) *In the shadow of agricultural, non-farm activities in the Javanese economy, past and present*, pp. 41-69. Royal Tropical Institute, Amsterdam.